

JUDYTA KABUS

ANALIZA Dyskursu W NAUKACH HUMANISTYCZNYCH

Wstęp

Punktem wyjścia artykułu jest założenie o rozmyciu pojęcia *dyskursu*. Termin ten występuje obecnie w wielu znaczeniach, niekiedy tak odmiennych, że można odnieść wrażenie, że mianem dyskursu można określić niemalże każdą działalność człowieka.

Celem niniejszego artykułu jest prześledzenie stosowanych wykładni dyskursu i próba znalezienia odpowiedzi na pytanie: Jaką rolę odgrywa i na ile przydatna jest analiza dyskursu we współczesnych naukach humanistycznych?

W pierwszej części artykułu zarysowano genezę analizy dyskursu. Dalej zaprezentowano niejednorodne i interdyscyplinarne koncepcje słowa *dyskurs* i jego zastosowanie w różnych dziedzinach naukowych. Omówiono także rozumienie pojęcia *dyskursu* w filozofii Michela Foucaulta, która wywarła duży wpływ na popularyzację tego terminu w naukach humanistycznych.

Geneza analizy dyskursu

Analiza dyskursu powstała z koncepcji, które z jednej strony są świadectwem zmiany w myśleniu o języku, pojmujących język jako elementarny, zasadniczy czynnik konstytuujący rzeczywistość, a z drugiej są to koncepcje odnoszące się do sfery społecznej, ukazujące język jako pewne działanie

umożliwiający funkcjonowanie i obcowanie wśród ludzi oraz tworzący fakty społeczne¹. Badania języka opierające się na analizach czysto teoretycznych otwarto na to, co społeczne, co niestrukturalne.

Językoznawstwo uległo rozwarstwieniu na lingwistykę czystą i lingwistykę stosowaną. Owo rozróżnienie wynikało z kanonicznego niegdyś podziału na język pisany i mówiony. Wyłączyło ono z dwóch tradycji badań: europejskich i amerykańskich². Faworyzowana dotychczas lingwistyka zajmująca się formalnymi systemami języka straciła w ostatnim pięćdziesięcioleciu swoją hegemonię na rzecz językoznawstwa stosowanego, obejmującego swoimi dociekaniem aspekty języka jako środka porozumiewania się ludzi z respektowaniem środowiska społecznego. Efektem ukonstytuowania się nowych trendów w nauce było wyłonienie się nurtów badawczych skoncentrowanych na autentycznej mowie w kontekście społecznym. Zaliczamy do nich analizę dyskursu, socjolingwistykę, pragmatykę, psycholingwistykę, a także etnograficzną analizę konwersacyjną³.

Prace nad dyskursem w ośrodkach językoznawczych prowadzone są w głównej mierze w obrębie kierunku zwanego analizą dyskursu. Z historycznego punktu widzenia analiza dyskursu zyskała na początku swojej kariery szeroką popularność w Ameryce i Europie. Początki tych badań sięgają lat 60. XX wieku⁴. W pierwszym etapie prac nad dyskursem mogłoby się wydawać, iż badania europejskie stoją w opozycji do badań amerykańskich, ponieważ Europa stała się kolebką nowoczesnej lingwistyki tekstu i wykazywała zainteresowanie głównie określeniem cech tekstów pisanych⁵. W lingwistycznych badaniach europejskich naukowców przeważały teoretyczne rozważania nad językiem (tu szczególną rolę odegrał strukturalizm Levi-Straussa, jak również rosyjski formalizm)⁶ oraz opisywanie kombinacji i cech tekstów⁷. Natomiast w Ameryce, bazując na ustaleniach Anny Duszak, można stwierdzić,

¹ L. Rasiński, „Reguły” i „gry” świata społecznego – Wittgenstein, de Saussure i zwrot lingwistyczny w filozofii społecznej, [w:] *Język, dyskurs, społeczeństwo*, red., L. Rasiński, Warszawa 2009, s. 13.

² B. Jabłońska, *Krytyczna analiza dyskursu: refleksje teoretyczno-metodologiczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 2006, t. II, nr 1, s. 53–57, <http://www.qualitativesociology.org.pl> [dostęp: 22.10.2012].

³ N. Fairclough, A. Duszak red., *Krytyczna analiza dyskursu, interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Universitas, Kraków 2008, s. 11.

⁴ T. A. van Dijk, *Badania nad dyskursem*, [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, tenże, PWN, Warszawa 2001, s. 35.

⁵ A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, PWN, Warszawa 1998, s. 17.

⁶ B. Jabłońska, dz. cyt.

⁷ A. Duszak, *Tekst, dyskurs...*, s. 16–17.

że niezwykle dynamicznie rozwinęła się dziedzina badań etnometodologicznych koncentrująca się przede wszystkim na języku mówionym, wywodząca się z obserwacji związków jakie zachodzą między typami wypowiedzi, a ich uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi⁸ (w szczególności podejście etnometodologiczne przyczyniło się do rozwoju tzw. analizy konwersacyjnej).

W Stanach Zjednoczonych podstawą obserwacji był język stosowany świadomie w różnych kontekstach społecznych i kulturowych. Badacze amerykańscy zajmowali się żywym językiem, językiem w użyciu, w konkretnej sytuacji społecznej. Dużą uwagę poświęcali również minom, gestom towarzyszącym procesowi komunikowania się. Podstawą dociekań amerykańskich uczonych stało się przekonanie, że język jest silnie powiązany z myśleniem i działaniem, jest formą aktywności społecznej kształtującą rzeczywistość⁹. Centralnym punktem zainteresowań był więc użytkownik języka i tekst produkowany przez niego w dynamicznym procesie kreowania i interpretowania znaczeń w kontekście¹⁰.

Głównym nurtem dociekań stał się w Ameryce niewątpliwie język mówiony i niewerbalne zachowania ludzkie, a w Europie dużą popularność zyskały badania tekstu. W obrębie obydwu nurtów, w odmienny sposób pojmowano przedmiot badań nad dyskursem, co przez długi czas przyczyniło się do zamętu terminologicznego w tym zakresie¹¹.

Pojawiły się więc dziedziny w językoznawstwie zorientowane na działania w dwóch obszarach – w przestrzeni tekstu i przestrzeni języka mówionego w odniesieniu do kontekstu, tj.: lingwistyka tekstu związana z tradycjami europejskimi (lata 70. XX w.) i analiza dyskursu wyrosła z tradycji amerykańskich (lata 50. XX w.). Cechą wspólną obu tych dyscyplin było traktowanie zdania jako składnika o wiele większych struktur. W badaniach lingwistycznych zaczęto interesować się, poza izolowanym zdaniem, wyższą organizacją języka¹² i użytkownikami danego języka. Wraz z rozwojem koncepcji pragmatycznych tekst zaczęto pojmować jako proces, a nie jako gotowy wytwór, strukturę o określonych cechach¹³. Tekst postrzegany jako proces był zorientowany na uczestnika aktu komunikacji, który wyznacza jego charakter

⁸ Tamże, s. 27.

⁹ Tamże, s. 27.

¹⁰ Tamże, s. 28.

¹¹ B. Jabłońska, dz. cyt.

¹² A. Duszak, *Tekst, dyskurs...*, s. 13.

¹³ Tamże, s. 29.

poprzez intersubiektywną ocenę¹⁴. W przeciągu ostatnich czterdziestu lat nastąpiły głębokie przemiany w myśleniu o języku jako narzędziu działania, co skutkowało ewolucją w lingwistyce tekstu, analizie dyskursu i wykrystalizowaniem się krytycznej analizy dyskursu¹⁵ oraz likwidacją w początkach lat 80. autonomiczności lingwistyki tekstu i analizy dyskursu:

W latach 80. dochodzi do faktycznej niwelacji rozróżnienia między pojęciami: tekstowy, a dyskursywny. Odbiciem tego stanu rzeczy jest chociażby deklaracja umieszczenia badań nad tekstem pisanym w ramach analizy dyskursu¹⁶.

Lingwiści coraz częściej zaczęli używać terminu „analiza dyskursu” na określenie analizy złożonych aktów mowy i tekstów pisanych w relacji do ich kontekstów społecznych. Stanowiło to różnicę względem głównego w lingwistyce badania abstrakcyjnych konstruktów językowych w oderwaniu od użycia języka, skupienia się na zdaniach oraz odwoływanie do przykładów wymyślonych, a nie zaobserwowanych¹⁷.

Metoda ta stała się bardzo dynamicznie rozwijającą się nową dziedziną naukową, wyodrębniającą różne poziomy i konstrukcje użycia języka w interakcjach społeczno-kulturowych dotąd pomijanych na polu innych dyscyplin. Dostarcza wiedzy, wyjaśnia, jak ludzie oddziałują na siebie i jak tym samym tworzą swoją społeczną i kulturową rzeczywistość. Anna Duszak spostrzega, że analiza dyskursu: „staje się hasłem wywoławczym dla studiów nad szeroko pojętymi aspektami struktury i funkcjonowania tekstów pisanych i mówionych”¹⁸.

Do tej pory analiza dyskursu przebyła długą drogę od tradycyjnej lingwistyki poprzez pionierskie badania użycia języka w konkretnych kulturach.

Niektórzy teoretycy twierdzą, że mimo dużego doświadczenia naukowe-
go analiza dyskursu nie opracowała spójnych narzędzi, metod teoretyczno-
-analitycznych konfrontując naukowców z wieloma, często skomplikowanymi strategiami, co nie pozwala jej aspirować do statusu autonomicznej dziedziny badań. Innego zdania jest Teun A. van Dijk stwierdzając, że analiza dyskursu „stała się nie tylko szeroko zakrojonym i interdyscyplinarnym przedsięwzięciem,

¹⁴ Tamże, s. 28.

¹⁵ A. Majkowska, *Od lingwistyki tekstu do krytycznej analizy dyskursu*, [w:] *Neofilologie na przełomie tysięcy – najnowsze tendencje w literaturze, językoznawstwie, przekładzie i glottodydaktyce*, red. P. Sznurkowski i inni, Częstochowa 2012, s. 303–317.

¹⁶ Tamże, s. 17.

¹⁷ N. Fairclough, A. Duszak red., *Krytyczna analiza dyskursu...*, s. 9.

¹⁸ A. Duszak, dz. cyt., s. 17.

angażując co najmniej kilka dyscyplin, ale też wyrafinowanym instrumentarium, pozwalającym się stosować na wielu polach [...]. Analiza dyskursu osiągnęła dojrzałość i przypomina teraz inne nauki humanistyczne czy społeczne, choć jej interdyscyplinarny charakter zapewnia napływ nowych impulsów i inspiracji na styku istniejących dziedzin wiedzy¹⁹.

Zdaniem Dawida Howartha w genealogii teorii dyskursu można wyodrębnić trzy główne okresy²⁰. W pierwszym, głównym przedmiotem badań była analiza języka w użyciu, w kontekście. Ta wąska koncepcja analizy skupiała się przede wszystkim na „regułach rządzących strukturą grup zdań w mowie lub piśmie”²¹. U jej źródeł leży teoria aktów mowy skupiająca uwagę na języku w działaniu i analiza konwersacyjna, bazująca na analizie ról jakie przyjmują interaktanci podczas prowadzenia rozmowy. Na podłożu tych teorii wyłoniła się analiza dyskursu jako nowa, interdyscyplinarna dziedzina badań.

Uważam, że teoretyczne fundamenty teorii dyskursu stanowią idee wypracowane w językoznawstwie, teorii literatury i filozofii. Aby odzwierciedlić historię jej konceptualizacji należy zarysować drogę rozwoju języka jako mowy i tekstu, rozumianych jako praktyczne działania człowieka. Te zagadnienia wykraczają jednak poza ramy niniejszego artykułu.

Interdyscyplinarna przestrzeń analizy dyskursu

Dyskurs porusza różne obszary ludzkiego działania, których nie dało się przypisać jednej konkretnej dziedzinie. Jednoczesne pojawienie się tego pojęcia w badaniach różnych nauk dostarczyło dowodów na sztuczność podziału na nauki humanistyczne i społeczne oraz wydzielenia jakichkolwiek wąsko rozumianych dyscyplin wiedzy²².

Jak twierdzi Teun Adrianus van Dijk: „idea nowych, systematycznych i eksplicytnie sformułowanych badań interdyscyplinarnych zaczęła nabierać kształtu dopiero od połowy lat 60. Grunt pod te analizy przygotowała antropologia, na łonie której narodziły się etnograficzne opisy «zdarzeń komunikacyjnych» oraz «stylów mówienia» w ich kulturowych kontekstach”²³.

¹⁹ T. A. van Dijk, dz. cyt., s. 42.

²⁰ D. Howarth, *Dyskurs*, Warszawa 2008, s. 20.

²¹ Tamże, s. 20.

²² N. Fairclough, A. Duszak red., *Krytyczna analiza dyskursu...*, s. 8.

²³ T. A. van Dijk, dz. cyt. s. 35.

Utrzymanie autonomii i rozgraniczeń między dyscyplinami naukowymi opisującymi aspekty komunikacji stało się nierealne i przyczyniło się do zmieszania wielu metod. Przełamanie starej klasyfikacji nauki i kontaminacja metodologiczna zrewolucjonizowała podejście badaczy, otwierając drzwi badaniom interdyscyplinarnym. Naukowcy korzystający z dorobku kilku nauk, reprezentujący różne gałęzie wiedzy i pracujący nad tym samym polem badawczym wprowadzali do badań nad dyskursem nowe, ciekawsze teorie. Koherencja różnorodnych pomysłów, punktów widzenia i metod poszczególnych macierzystych nauk w badaniach nad dyskursem ma na celu kompleksowe opisanie tego zjawiska.

We współczesnych badaniach nad dyskursem niezmiernie istotne jest podejście interdyscyplinarne, które umożliwia szersze i dokładniejsze spojrzenie na ten termin. T. A. van Dijk uważa, że:

Badania nad dyskursem wchodzą w obręb zainteresowań wielu dyscyplin – lingwistyki (badającej język i formy jego użycia), psychologii (zainteresowanej analizą przekonań i tym w jaki sposób są one komunikowane) oraz nauk społecznych tj. etnografii, socjolingwistyki czy socjologii (które pozwalają analizować interakcje w kontekstach społecznych)²⁴.

Dyskurs funkcjonuje na pograniczach i sprzyja powstawaniu subdyscyplin. Tradycyjną dyscypliną zajmującą się analizowaniem dyskursu jest lingwistyka, w której rozważania nad funkcjonalnymi cechami tekstów wyparły badania abstrakcyjnych systemów językowych. Lingwistyczna analiza dyskursu opiera pojęcie dyskursu na teorii działania. Dyskursy są, z tej perspektywy, przestrzeniami działania znajdującymi się pod wpływem czynników zewnętrznych. Zainteresowanie językiem w użyciu, językiem jako formą działania zaowocowało włączeniem do badań lingwistycznych czynników społecznych, kulturowych, psychologicznych i innych, w których rozwijał się język.

T. A. van Dijk wymienia trzy ważniejsze parametry dyskursu: użycie języka, przekazywanie idei, interakcję w sytuacjach społecznych²⁵. Biorąc pod uwagę te trzy wymiary nie trudno zauważyć, że analiza dyskursu zaczęła poszerzać swój obszar dochodzeń naukowych czerpiąc z doświadczenia różnych dyscyplin wiedzy. Rozpoczęła współpracę z różnymi działami nauk nawiązując dialog interdyscyplinarne, celem którego stało się przesunięcie tradycyjnych granic obszarów badawczych. To przekraczanie granic między dyscyplinami umożliwiło spostrzeżenie problemów i zagadnień, których z jednorodnego

²⁴ Tamże, s. 10.

²⁵ Tamże, s. 10.

punktu widzenia nie sposób było dostrzec. Zadaniem analizy dyskursu według T. A. van Dijka jest:

Dostarczenie zintegrowanego opisu trzech wymiarów komunikacji: jak dane użycie języka wpływa na wyobrażenia człowieka o świecie, na przebieg interakcji, oraz vice versa jak różne aspekty interakcji warunkują formę wypowiedzi, a także jak przekonania żywione przez uczestników komunikacji decydują o wyborze określonych środków językowych [...]²⁶.

Analiza dyskursu integruje różne koncepcje w badaniach nad komunikacją. Wolfgang Heinemann twierdzi, że dyskurs w swojej całości okazuje się heterogenicznym obrazem o niejednorodnej strukturze, występującym w różnych dziedzinach naukowych. Jego heterogeniczność jest przyczyną złożoności analizy. Nie jest zatem jednolitą metodą lecz związkiem różnych metod²⁷.

Interdyscyplinarność implikuje różnorodność praktyk i relacji między dyscyplinami i jest immanentną cechą dociekań naukowych. Takie patrzenie na problem z różnych perspektyw przynosi zazwyczaj fascynujące odkrycia. Fragmentaryzacja badań czy izolowanie dziedzin naukowych przysłoniłyby rzeczywistość dyskursu i wykluczyłyby obiektywne badania. Szczególną formą interdyscyplinarności są badania transdyscyplinarne.

Interdyscyplinarność obejmuje różnorodność praktyk i relacji między dyscyplinami – transdyscyplinarność natomiast należąc w sensie ogólnym do interdyscyplinarności, postrzega teoretyczne i metodologiczne działania zaangażowanych dyscyplin (ściśle mówiąc, chodzi tu raczej o konkretne stanowiska i podejścia w ramach danej dyscypliny) jako coś, co w części wyłącza się z transdyscyplinarnego badania i dialogu²⁸.

Transdyscyplinarność rozumiem jako zapożyczenie metod i praktyk badawczych z jednej dyscypliny do drugiej, celem wyjaśnienia konkretnej kategorii występującej w jednej dyscyplinie poprzez zestawienie kategorii zastanych w innej. Badania transdyscyplinarne nie tylko zestawiają ze sobą dwie gałęzie naukowe dla uzyskania rozległej wiedzy na jakiś temat, ale również poprzez zawłaszczanie sposobów postępowania z problemem jednej dziedziny rozwijają wewnętrzne metody poznawcze innej. Jakaś domena akomoduje teorie i praktyki innej dziedziny na własne potrzeby poznawcze, nie tracąc swoich właściwości i swojej specyfiki. Transdyscyplinarność emancypuje

²⁶ Tamże, s. 10.

²⁷ W. Heinemann, *Diskursanalyse in der Kontroverse*, „Tekst i dyskurs – text und discours”, Warszawa 2011 nr 4, s. 41.

²⁸ Tamże, s. 13.

różnorodne drogi badawcze na płaszczyźnie jednej dyscypliny i wykorzystuje pełne możliwości tych dążeń w innej. Poszukiwania transdyscyplinarne odświeżają formę myślenia teoretycznego i sposoby metodologiczne w granicach jednej dyscypliny i krzyżują je z podejściami innej.

Celem transdyscyplinarności jest więc nie tylko przybliżenie dwóch różnych dyscyplin i ich zwyczajów teoretyczno-analitycznych aby uzyskać w ten sposób bogatsze spojrzenie na nową ideologię, ale także pokazanie, jak dialog między tymi dyscyplinami i ich tradycjami badawczymi może prowadzić do ich rozwoju przez proces wewnętrznego przywłaszczania sobie logiki jednej dyscypliny przez drugą jako źródła jej własnego rozwoju²⁹.

Pojęcie dyskursu i prace prowadzone nad nim połączyły ze sobą wiele dziedzin świata nauki. Przedstawiciele różnych branż stosowali odmienne optyki badawcze pracując nad poszerzeniem wiedzy dotyczącej dyskursu, co wprowadziło inny i szerszy punkt widzenia zagadnienia.

Jak już wspomniałam, analiza dyskursu, obok tego co językowe, zawiera rozmaite elementy pozajęzykowe, dlatego nie powinno się rozpatrywać tego problemu tylko w obrębie językoznawczym.

Odczuwalny jest również udział dyskursu w psychologii i neurologii, które badają ludzki umysł i jego procesy. Nie można oddzielić ludzkich zachowań językowych od skłonności do ich interpretacji w kategoriach tego, co dany rozmówca chciał za pomocą użycia języka przekazać i jaki cel chciał osiągnąć. Badania prowadzone nad dyskursem byłyby niekompletne bez ujęcia w nich relacji ludzkiego umysłu do otaczającego świata.

Zjawisko dyskursu obecne jest również w literaturoznawstwie, filozofii, ekonomii czy politologii. Wszystkie te dyscypliny traktują o społeczeństwie, zatem nie można ich rozpatrywać nie poruszając tematu dyskursu. Uważam, że nie ma dziedziny naukowej, w której nie dałoby się dowieść użyteczności dyskursu. Ukazuje on przestrzeń interakcji międzyludzkich, jest obrazem bardzo szerokim, bogatym, dynamicznym, twórczym i niewątpliwie interdyscyplinarnym. Jest również systemem aktualnych wyrobów języka i żywo ujawnia problemy społeczne³⁰. Silny związek języka ze społeczeństwem wyraża teoria dyskursu poststrukturalistów Ernesto Laclau'a i Chantal Mouffe (polityczna teoria dyskursu)³¹.

²⁹ Tamże, s. 374.

³⁰ R. de Beaugrande, *Krytyczna analiza dyskursu a znaczenia demokracji w wielkim korpusie*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu...*, red. N. Fairclough, A. Duszak, Kraków 2008, s. 107.

³¹ G. Majkowski, *Laclau, demokracja, dyskurs. W stronę lingwistyki zaangażowanej*, [w:] *Neoflo-*

Interdyscyplinarność dyskursu scala wiele nauk, nie brnie w podziały dyscyplinarno-przedmiotowe, wykorzystuje narzędzia wypracowane na gruncie teorii różnych dyscyplin. Odrębność badawcza nie przyniosłaby oczekiwanych rozwiązań. Dałaby wąski pogląd rozpatrywanych zjawisk i prowadziłaby do powierzchownych interpretacji.

Myśl filozoficzna Michela Foucaulta

Michel Foucault należał do generacji myślicieli francuskich lat 60. i 70. Dzięki opublikowaniu książek: *Historia szaleństwa*, *Archeologia wiedzy*, *Słowa i rzeczy* oraz *Porządek dyskursu* stał się popularnym myślicielem czasów poststrukturalistycznych³². Jego badania charakteryzują się brakiem naukowego rygoryzmu. Ogromna ilość publikacji o interdyscyplinarnej tematyce, w których nie ma uzasadnień dla wysuwanych twierdzeń, ukazuje z jednej strony nieustanną ewolucję myśli M. Foucaulta, z drugiej, nie pozwala wyłonić elementu centralnego omawianych kategorii. M. Foucault w swoich rozważaniach skupia uwagę na psychiatrii, analizuje władzę, dominację, myśl społeczną i polityczną, historię i język. Mimo braku wypracowanej metodologii foucaultowskie teorie filozoficzne znalazły zastosowanie w wielu dziedzinach, również i w literaturoznawstwie.

Z różnorodności tematycznej M. Foucaulta postaram się wyeksponować teorie kładące nacisk na kategorię dyskursu.

Uważam, że prace tego francuskiego filozofa dały asumpt do rozpatrywania dyskursu z punktu widzenia wielu odrębnych dyscyplin.

Foucault zrywa radykalnie ze strukturalistycznymi tendencjami, z badaniem abstrakcyjnych systemów językowych. Odrzuca koncepcję Levi-Straussa, który twierdził, że ludzie w określonym czasie historycznym mają wspólne struktury myślenia³³. Foucaultowska koncepcja dyskursu przyczyniła się do popularyzacji tego terminu w naukach humanistycznych i innych. W pracach M. Foucaulta to dyskurs jest jedną z głównych kategorii. Badał on dyskursy, odnosząc je do pojedynczych wypowiedzi. Próbował określić

logie na przełomie tysiącleci – najnowsze tendencje w literaturze, językoznawstwie, przekładzie i glottodydaktyce, red. P. Sznurkowski i inni, Częstochowa 2012, s. 287.

³² Filozofię Foucaulta ciągle starano się przypisać różnym kierunkom. Spotykało się to z jego niezadowoleniem. Sam uważał, że nie jest związany z żadnym nurtem myśli współczesnej. Uważam, że Foucault, mimo różnych faz swojej filozoficznej twórczości, wpisuje się w szerokie ramy potstrukturalizmu.

³³ J. Topolski, *Wstęp*, [w:] *Archeologia wiedzy*, M. Foucault, Warszawa 1977, s. 6.

ich regularności i ich relacje z rzeczywistością pozajęzykową³⁴. Centralnym przedmiotem foucaultowskiej analizy były więc wypowiedzi, które uznawał za elementy konstytuujące dyskursy. Uważał, że wypowiedzi formują się seryjnie i wyróżniają się regularnością zdarzeń, w związku z czym przyjął, iż musi istnieć określony porządek, względnie uregulowany ciąg dyskursu, wytwarzany przez sam dyskurs³⁵. Filozof wydzielił cztery zasady, w oparciu o które wypowiedzi kształtują dyskursy. Są to zdarzenie, seria, regularność oraz warunek możliwości³⁶.

Początkowo konceptował M. Foucault dyskursy jako autonomiczne formacje. Z biegiem czasu zaczął je uzależniać w swoich pracach od pozadyskursywnych praktyk. Według jego koncepcji dyskurs należy odnosić do życia społecznego, polityki, kultury itd., dowodząc, iż znaczenie kształtuje się w dyskursie i jest doprecyzowywane przez kontekst³⁷.

Istotną rolę w pracach M. Foucaulta odgrywała krytyka humanistycznej koncepcji dyskursu. Za cel jego krytyki można uznać uprzywilejowaną pozycję podmiotu jako twórcy i źródła dyskursu uwikłanego w procesy historyczne. Podmiot w rozważaniach foucaultowskich uzależniony jest od kontekstu, który wywiera na niego wpływ. W zależności od sytuacji podmiot przyjmuje różne role.

Koncepcję M. Foucaulta znamionuje także analiza przedmiotów dyskursu, w której stara się wyjaśnić reguły tworzenia się przedmiotów w obrębie dyskursu, podkreślając konstytutywną rolę praktyk dyskursywnych, które determinują formowanie się przedmiotów³⁸.

Foucault próbuje przedstawić heterogeniczność dyskursów wytworzonych w ramach pewnego czasu historycznego i zrozumieć ich logikę³⁹. Fascynują go zachowania językowe produkowane przez wyspecjalizowanych ekspertów, osoby zajmujące ważne stanowiska.

W dalszych swoich badaniach skupił się na procesach ograniczających wytwarzanie dyskursów. Pod uwagę brał sfery polityki, seksu, jak również chorób psychicznych. W opublikowanym w 1971 roku *Porządku dyskursu* czytamy:

³⁴ A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Kraków 2006, s. 324.

³⁵ C. Spieß, *Lingwistyczna analiza dyskursu jako analiza wielopoziomowa. Przyczynek do problematyki wielowymiarowego opisu dyskursów z perspektywy praktyczno-naukowej*, „Tekst i dyskurs – text und discours”, 2011 nr 4, s. 215.

³⁶ Tamże, s. 215.

³⁷ Tamże, s. 216.

³⁸ D. Howarth, dz. cyt., s. 88.

³⁹ M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977, s. 52.

Spółeczeństwo takie jak nasze zna, rzecz jasna, procedury wykluczenia. Najbardziej oczywista, najbliższa nam, to zakaz. Dobrze wiemy, że nie możemy mówić o wszystkim, w każdej sytuacji, wreszcie, że byle kto nie może mówić o byle czym⁴⁰.

Filozof ten nieustannie podkreślał ogromną władzę jaką posiada dyskurs. Twierdził, że władza i wiedza wiążą się ze sobą i określają się w dyskursie. Uważał, że dyskurs nie tylko opisuje rzeczywistość, ale ją współkształtuje, ma wpływ na jej kształt i przebieg:

[...] dyskurs jest nie tylko czymś, co tłumaczy walki i systemy panowania, lecz również tym, dlaczego i poprzez co walczymy – jest władzą, którą usiłujemy zdobyć⁴¹.

Foucault podkreślał, że głównym przedmiotem jego badań były praktyki dyskursywne, które tłumaczył jako aspekty mówienia, pisania i komunikowania się, podkreślając ich szczególne znaczenie w kontekście dominacji i władzy⁴². Polemizuje z twierdzeniem, że istnieje tajemny mechanizm formujący i wyjaśniający władzę oraz, że wszelki sprzeciw wobec władzy nie ma sensu, ponieważ jest wpisany w system dominacji⁴³.

Koncepcja dyskursu wypracowana przez M. Foucaulta umożliwiła powstanie nowej dyscypliny naukowej – analizy dyskursu. Ukonstytuowanie się i rozwój analizy dyskursu jako oddzielnego pola badawczego doprowadziło do zmiany w klasycznym myśleniu lingwistycznym, poszerzając strukturalno-językową płaszczyznę badawczą o płaszczyznę dyskursu⁴⁴.

Idee filozoficzne M. Foucaulta uelastyczyły ramy wielu dyscyplin dając naukowcom więcej empirycznej i kognitywnej swobody w prowadzeniu dociekań. Otworzyły granice metodologiczne nauk, zwiększając ich możliwości poznawcze.

Odnoszę wrażenie, że zróżnicowane teorie, dotyczące tak wielu zjawisk, często sprzeczne ze sobą, wysuwane przez M. Foucaulta stały się momentem przełomowym w badaniach, w pierwszej kolejności socjologicznych, językoznawczych i medycznych, ponieważ dodały odwagi badaczom do interdyscyplinarnych poszukiwań odpowiedzi na stawiane pytania.

⁴⁰ M. Foucault, *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w College de France 2 grudnia 1970, Słowo/obraz terytoria*, Gdańsk 1998, s. 7.

⁴¹ Tamże, s. 8.

⁴² D. Howarth, dz. cyt., s. 131.

⁴³ Tamże, s. 131.

⁴⁴ C. Spieß, dz. cyt., s. 215.

Znaczenie analizy dyskursu w naukach humanistycznych

Analiza dyskursu jest zatem dziedziną interdyscyplinarną, obejmującą językoznawstwo, literaturoznawstwo, filozofię, socjologię, psychologię, semiotykę i wiele innych nauk. Przenosząc pewne idee z jednej dyscypliny naukowej do drugiej pozwala na obiektywne ukazanie, jakie znaczenie dla różnorodnych procesów społecznych ma tekst mówiony czy pisany i jak rzeczywistość społeczna wpływa na formę naszego języka.

Język w tym ujęciu nie jest biernym narzędziem, ale aktywnym czynnikiem, wpływającym zarówno na osobę, która stara się przekazać pewne znaczenia, jak i na odbiorcę przekazywanego znaczenia⁴⁵.

Koncepcje literaturoznawcze harmonizują z założeniami innych dziedzin nauki tj.: psychologia, dydaktyka, filozofia, socjologia, lingwistyka, a także teoria komunikacji. Dzięki wykorzystywaniu narzędzi dyscyplin pokrewnych literaturoznawstwo zalicza się do interdyscyplinarnych dziedzin naukowych. Biorąc pod uwagę skutki społeczne i ukazując ich konteksty, literaturoznawstwo wciągnęło również w swój zakres badawczy analizę dyskursu. Analiza dyskursu umożliwiła wzięcie pod uwagę w badaniach literaturoznawczych szeroko pojętych kontekstów społeczno-kulturowych. Otworzyła również drogę do liberalizmu w badaniach literackich.

Obecnie nie buduje się podwalin czy uzasadnień dla metod interpretowania dzieł literackich, lecz poszerza się literaturoznawstwo o coraz to nowsze konteksty kulturowe, przez co proces czytania literatury we współczesnym wieku zdaje się być żywy i twórczy⁴⁶. Analiza dyskursu wprowadza do literaturoznawstwa, obok swobody i wielowymiarowości interpretacyjnej, spojrzenie pragmatyczne na literaturę. Odejście od czysto naukowych rozważań i zwrot pragmatyczny w literaturoznawstwie doprowadził do rezygnacji z poszukiwania odpowiedzi na pytanie „czym jest literatura?” na rzecz pytania „jak literatura działa?”⁴⁷.

Uważam, że rozwój analizy dyskursu przyczynił się do powstania najnowszych postaw interpretacji literatury, które wprowadziły do teorii literatury kategorie rozpatrywane przez socjologię i psychologię i inne dziedziny

⁴⁵ L. Nijakowski, *Analiza dyskursu na temat mniejszości narodowych i etnicznych w polskich mediach*, <http://www.racjonalista.pl> [dostęp: 18.11.2012].

⁴⁶ A. Burzyńska, M. P. Markowski, dz. cyt., s. 40.

⁴⁷ Tamże, s. 40.

tj. „rasa”, „płeć”, „seksualność”, „odmienność seksualna”, „odmienność kulturowa” i inne. Ośmielę się powiedzieć, że analiza dyskursu dodaje odwagi literaturoznawcom mówić o iluzji obiektywizmu czy neutralności w badaniach literatury.

Trzeba pamiętać, że analiza dyskursu nie jest analizą, ani interpretacją tekstu literackiego, jednak praktykowana jest na tekstach. Twierdzenie to może wydać się sprzeczne i przysporzyć wielu problemów w zrozumieniu znaczenia analizy dyskursu w zakresie literaturoznawstwa. Pojawienie się koncepcji analizy dyskursu w literaturoznawstwie, a w szczególności próba przeniesienia i zastosowania idei foucaultowskich na teksty literackie⁴⁸, przyjęte zostało emfaticznie i zostało ostro skrytykowane⁴⁹.

Analizy M. Foucaulta nie dają się bezpośrednio zastosować na tekstach literackich. M. Foucault badał dyskursy naukowe. W obszarze jego zainteresowań nie leżały dyskursy tekstów literackich.

Wychodzę z założenia, że analiza dyskursu, mimo tego, iż przez wielu naukowców nie jest uznawana za metodę, oferuje efektywne narzędzia pracy i stawia wiodące terminy z zakresu literaturoznawstwa pod znakiem zapytania, a zmodyfikowane, pod kątem literatury, teorie Foucaulta dały początek nowym badaniom literaturoznawczym. Narzędzia foucaultowskiej analizy dyskursu są, w moim odczuciu, bardzo istotne w badaniach tekstu literackiego. Tekst literacki jest częścią dyskursu i zawiera liczne wypowiedzi, które przecież odzwierciedlają praktykę społeczną.

Dyskurs stał się kategorią modelującą na nowo autora, czytelnika i tekst. Znacznie poszerzył możliwości interpretacji.

Dzieło literackie nie powinno być interpretowane jako pojedynczy fenomen, w którym centralną rolę odgrywa autor i tekst. Tekst powinno się postrzegać jako część rozległego literackiego dyskursu nadającego sens pojedynczemu tekstowi⁵⁰. Nastąpił zatem odwrót od hermeneutycznego modelu podejścia do tekstu. Tekst zaczęto analizować jako otwartą strukturę uwikłaną w procesy społeczne, a nie szczelnie zamkniętą, statyczną jednostkę działania językowego. W tekście dostrzeżono szeroką gamę tematów społecznych.

⁴⁸ W literaturoznawstwie zwykło się łączyć nazwisko Foucault z analizą dyskursu. Warto jednak zaznaczyć, że Foucault nigdy nie badał literatury metodą dyskursywną.

⁴⁹ A. Klawitter, *Diskursanalyse als Untersuchungsmethode für literarische Texte. Foucaults Konzeption moderner Literatur*, <http://www.johannes-angermueller.de> [dostęp: 18.11.2012].

⁵⁰ W. Heinemann, *Diskursanalyse in der Kontroverse*, „Tekst i dyskurs – text und discours”, Warszawa 2011, nr 4, s. 46.

Zaczęto szukać analogii tekstu z mediami, modą, potocznymi rozmowami. Tekst literacki przestał być postrzegany jako genialne uniesienie, coś wyjątkowego. Stał się częścią kulturowego archiwum tekstów.

W dyskursywnych badaniach literackich autor nie podąża za genialnym natchnieniem, które go rozwija, lecz jest wplatany w sieć otaczających go dyskursów i przez nie kształtowany⁵¹;

Czytelnikowi odebrano przypisywaną mu dotąd produktywną rolę suwerennego władcy nad tekstem. Czytelnik również jest elementem dyskursów.

Uważam, że z założeń analizy dyskursu zrodziły się w latach 80. i 90. nowe dyscypliny, które wywarły wpływ na literaturoznawstwo: *Nowy Historyzm i badania kulturowe*.

W Nowym Historyzmie obserwujemy ideologiczną analizę praktyk dyskursywnych, które przejawiają się poprzez odrzucenie rozgraniczenia między tekstem literackim a nieliterackim. Każdy tekst to konstrukcja dyskursywna uwikłana w konteksty społeczne, a literatura jest polem praktyk słownych a nie zbiorem kanonicznych dzieł. Tekst literacki nie jest odizolowanym od rzeczywistości wyjątkowym bytem⁵². Jest produktem danej epoki, którego nie da się obiektywnie zbadać. Badanie tekstu literackiego to ciągle określanie własnego stanowiska w danym kręgu kulturowym, pod względem choćby politycznym czy ideologicznym⁵³.

Badania kulturowe⁵⁴ adoptując koncepcje analizy dyskursu wpłynęły również na myśl o literaturze: literatura to wynik praktyk dyskursywnych, które determinowane są regułami społecznymi; literatura nie naśladuje rzeczywistości; czytelnik i autor są podrzędni wobec przyjętej w danym czasie ideologii i spełniają społeczne funkcje; sens, w tym dzieła literackiego, jest produktem działań społecznych⁵⁵.

⁵¹ B. Jeßing, R. Köhnen, *Einführung in die deutsche Literaturwissenschaft*, J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2012, s. 330.

⁵² A. Burzyńska, M. P. Markowski, dz. cyt., s. 512.

⁵³ Tamże, s. 512.

⁵⁴ Badania kulturowe są dyscypliną niejednorodną. Niezwykłą popularność zyskały na amerykańskich uniwersytetach, w Anglii i we Francji. Charakteryzują się brakiem rygoryzmu metodologicznego.

⁵⁵ A. Burzyńska, M. P. Markowski, dz. cyt., s. 538–539.

Zakończenie

Analiza dyskursu wprowadziła nowe spojrzenie na wiodące terminy i nadała im nowego znaczenia wplątując je w sieć kontekstów społeczno-kulturowych. Odrzucając strukturalistyczne i hermeneutyczne koncepcje w badaniach, nowym przedmiotem analizy stał się także świat praktyk społecznych, kwestie klasowe, polityczne, rasowe.

Analiza dyskursu, odsłaniając codzienne życie, zanurzyła tekst w realiach społecznych i politycznych, odsuwając w zapomnienie czytanie i interpretowanie tekstów jako genialnych, indywidualnych fenomenów.

Bibliografia

- Burzyńska A., Markowski M. P., *Teorie literatury XX wieku. Podręcznik*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006.
- de Beaugrande R., *Krytyczna analiza dyskursu a znaczenia demokracji w wielkim korpusie*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu, interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. N. Fairclough, A. Duszak, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2008.
- Duszak A., *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, PWN, Warszawa 1998.
- Fairclough N., Duszak A. red., *Krytyczna analiza dyskursu, interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2008.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w College de France 2 grudnia 1970, Słowo/obraz terytoria*, Gdańsk 1998.
- Heinemann W., *Diskursanalyse in der Kontroverse*, „Tekst i dyskurs – text und discours”, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, nr 4, s. 31–68.
- Howarth D., *Dyskurs*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Jeßing B., Köhnen R., *Einführung in die deutsche Literaturwissenschaft*, J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2012.
- Majkowska A., *Od lingwistyki tekstu do krytycznej analizy dyskursu*, [w:] *Neofilologie na przełomie tysiącleci – najnowsze tendencje w literaturze, językoznawstwie, przekładzie i glottodydaktyce*, red. P. Sznurkowski i inni, Częstochowa 2012, s. 303–317.
- Majkowski G., *Laclau, demokracja, dyskurs. W stronę lingwistyki zaangażowanej*, [w:] *Neofilologie na przełomie tysiącleci – najnowsze tendencje w literaturze*,

- językoznawstwie, przekładzie i glottodydaktyce*, red. P. Sznurkowski i inni, Częstochowa 2012, s. 278–293.
- Rasiński L., „Reguły” i „gry” świata społecznego – Wittgenstein, de Saussure i zwrot lingwistyczny w filozofii społecznej, [w:] *Język, dyskurs, społeczeństwo*, red. L. Rasiński, PWN, Warszawa 2009.
- Spieß C., *Lingwistyczna analiza dyskursu jako analiza wielopoziomowa. Przyczynek do problematyki wielowymiarowego opisu dyskursów z perspektywy praktyczno-naukowej*, „Tekst i dyskurs – text und discours”, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2011, nr 4, s. 199–220.
- van Dijk T. A., *Badania nad dyskursem* [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, tenże, PWN, Warszawa 2001.

Źródła internetowe

- Jabłońska B., *Krytyczna analiza dyskursu: refleksje teoretyczno-metodologiczne*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, 2006, t. II, nr 1, s. 53–57, www.qualitative-sociologyreview.org.pl dostęp: 18.11.2012.
- Klawitter A., *Diskursanalyse als Untersuchungsmethode für literarische Texte. Foucaults Konzeption moderner Literatur*, www.johannes-angermueller.de/ dostęp: 18.11.2012.
- Nijakowski L., *Analiza dyskursu na temat mniejszości narodowych i etnicznych w polskich mediach*, www.racjonalista.pl/ dostęp: 18.11.2012.

Summary

The analysis of the discourse in humanities

In the following article the authoress presents applied interpretations of discourse and tries to find the answer; what is its role and how useful is the discourse analysis in contemporary research in humanities? The first part of the article outlines the genealogy of discourse analysis. Next the authoress presents heterogeneous and interdisciplinary concepts of discourse and its application in various scientific fields. The understanding of the concept of discourse in the philosophy of Michel Foucault is discussed as well.